

Szecsődy Kristóf

A „jelentésélmény” relevanciája

(Neumer Katalin: A lélek aspektusai. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.)

Dacára annak, hogy Ludwig Wittgenstein a XX. századi filozófiatörténet egyik kulcsfigurája, magyar nyelvű, könyv terjedelmű szakirodalom terén meglehetősen alulreprezentált.¹ Elérhető Nyíri Kristóf kiváló kismonográfiája, de ebben bevezető jellege miatt nagyobb a hangsúly Wittgenstein sajátosság személyiségének és habitusának felidézésén, mint az őt foglalkoztató filozófiai problémákon. Neumer Katalin recenzióra kiszemelt, a Gondolat Kiadónál tetszetős kivitelezésben megjelent könyvében az utóbbiakat részesíti előnyben.

A *Filozófiai vizsgálódások* fordítója a szabatos fogalmi analízis módszerével, a „benső” interpretációjára kihegyezve fésüli át a ránk maradt szövegeket. Kutatásának egyik apropója, hogy Wittgenstein igen terjedelmes hagyatékának legnagyobb része a *Bergen Electronic Edition* (a továbbiakban BEE) több CD-s kiadványával hozzáférhetővé vált. A *lélek aspektusai* nem utolsósorban ennek nagyrecenziója. Lép-ten-nyomon előkerülnek a BEE-ben megbúvó datálási hibák és elírások, melyekre a szerző az elektronikus és az eredeti változatok egybevetésével hívja fel a figyelmet – nem kevés utánajárástól kímélve meg ezzel a BEE-t használó magyar Wittgenstein-kutatókat. Az egyik függelékben a hagyaték részletes leltárát is közli.

A cím első látásra félrevezető. A lélek szónak különös, leírhatatlan atmoszférája van, amely szinte csábít a jelenlegi témánk szempontjából érdektelen metafizikai, teológiai vagy pszichológiai asszociációkra. Referenciája mai szemmel homályos, és ebben az összefüggésben azt a benyomást kelti, mintha joggal reménykedhetnének valamilyen pozitív végkicsengésben.² A fiatalkori főmű, a *Logikai-filozófiai értekezés* – az eliminativizmus álláspontjához hasonlóan – a „felszínes” pszichológia lélek- és szubjektumfogalmát értelmetlenségnek minősítette (5.5421). A *Vizsgálódások* első részéből kiókumlálható standard koncepció korántsem ennyire radikális, de a publikus nyelvjátékokhoz képest periférikus szerepet tulajdonít a pszichikumról szóló verbális megnyilvánulásoknak.

1 John M. Heaton *Wittgenstein és a pszichoanalízis* (ford. Cserna György, Alexandra, 2002) és Kállay Géza *Nem pusztá kép: Shakespeare és Wittgenstein* (Liget, 2002) című műve nem lép fel az átfogó filozófiai szakirodalom igényével. Neumer Katalin korábbi írásán – *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról* (MTA Filozófiai Intézete, 1991) – kívül főleg cikkek jelentek meg (pl. Michael Nedo, „Ludwig Wittgenstein: Életrajzi vázlat”, ford. Neumer Katalin, *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/3, 203-247. o.).

2 A pszichikai és a fizikai „szféra” félrevezető párhuzamáról: „A látás, hallás, gondolkodás, érzés, akarás nem ugyanabban az értelemben tárgyai a pszichológiának, mint ahogyan a testek mozgásai, az elektromos jelenségek stb. tárgyai a fizikának. Ezt abból látod, hogy a fizikus ezeket a jelenségeket látja, hallja, elmélkedik róluk, közli velünk őket, a pszichológus viszont a szubjektum *megnyilvánulásait* (viselkedését) figyeli meg” (*Filozófiai vizsgálódások* 1/571.), hiszen „[e]gy ‘belső folyamatnak’ külső kritériumokra van szüksége” (Uo. 580.).

Wittgenstein egyik visszatérő témája a szavaink kimondását motiváló vagy kísérő élmények fontossága jelentésük szempontjából, mellyel kapcsolatban nem képes végérvényesen dűlőre jutni. A kötet első öt fejezete olyan – döntően Wittgenstein utolsó időszakából való – gondolatokat elemez, melyekben a jelentésélmény korábban deklarált tökéletes neutralitása kifejezéseink tényleges jelentésére nézve megkérdőjeleződik. Ha szavainkat átvitt értelemben, idézetként, tréfából, nyelvgyakorlatként vagy költői, „másodlagos jelentés”-ben használjuk, akkor jelentésük az adott szituációban pusztán a külső körülményekre való tekintettel aligha fogható fel. A jelentésélmény felértékelődése egyes kéziratokban – s ezzel együtt a benső értelmezési tartományának és a nyelvhasználatban játszott szerepének ingadozó megítélése – aláássa a pszichikai szféra lényegében maradéktalan feloldhatóságát a külső kritériumokban. A bizonytalanság nem terjed ki a filozofálás módszerét illető meggyőződésekre, ezért valószínű, hogy Wittgenstein nem volt a továbbgondolás összes eredményének birtokában. Máskülönben észrevehette volna, hogy néhány, a *Vizsgálódások* első része utáni – például a belső állapotok lényeges megfigyelhető következményeiről szóló – fejtegetésének a következményei kizárják eredeti célkitűzéseit. Neumer munkája egyértelműen arra utal, hogy a közhiedelemben Wittgenstein rigorózus késői filozófiájáról elterjedt paradigma alapos revízióra szorul.

A bevezető első oldalán, az alcím – „Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódások* után” – tisztázása közben derül ki: egyáltalán nem triviális, hogy mit tekinthetünk a *Filozófiai vizsgálódások*nak. 1982-ben Georg Henrik von Wright vetette fel először, hogy a *Vizsgálódások* két része – melyeket az 1953-as posztumusz kiadásban a szerkesztők a szerző állítólagos szándékára hivatkozva két különálló egységre bontva, de egyben jelentettek meg – közül az első befejezett egész. Azóta több kommentátor, köztük Neumer is, csak az első részt érti a *Filozófiai vizsgálódások*on. A látszólag pusztán filológiai kérdés háttérben az áll, hogy Wittgenstein gondolkodásában 1946 után bizonyos fogalmak szerepe megváltozott, és újak is felbukkantak, a második rész (MS 144, TS 234)³ pedig már ebből az időszakból származik (1946-49), tehát tulajdonképpen egy korszakhatár választja el az elsőtől. Neumert éppen ezek az 1946 után keletkezett szövegek érdeklik elsősorban – melyekben előtérbe kerülnek a pszichikai, a mentális jelenségek problémái –, különösen az „aspektusváltás”, az „aspektuslátás”, a „másodlagos jelentés” és a „jelentésélmény”, illetve viszonyuk a *Vizsgálódások* első részéből kirajzolódni látszó standard „rendszer”-hez⁴. Ez indokolja az utóbbi ismertető jellegű felelevenítését.

3 A hagyaték egyes darabjaira Neumer von Wright számozása alapján hivatkozik, „aki mindegyiket egy háromjegyű számmal jelölte meg, melynek első számjegye az illető forrás természetére utal: így a kéziratok katalógusszáma 1-gyel, a gépiratoké 2-vel és a diktálásoké 3-mal kezdődik” (*A lélek aspektusai*, 10. o., 3. lábjegyzet).

4 „A kérdéshez, hogy a »rendszer« szó a késői Wittgenstein filozófiájáról szólva adekvátan használható, vö. Neumer 2004.” (*A lélek aspektusai*, 36. o., 1. lábjegyzet)

Az alapkoncepció legfontosabb elemei „a nyelv használat-elmélete”, „a szabálykövetés” és „a privátnyelv elutasítása” címszavakban foglalhatók össze. Wittgenstein a nyelv reprezentációs felfogását támadja, mely szerint a nyelv lényege és alapvető szerepe, hogy a világot ábrázolja. A nyelv szavai ennek az elképzelésnek megfelelően különböző fizikai, mentális vagy absztrakt tárgyakat jelölnek, a belőlük alkotott mondatok pedig a világ aktuális vagy potenciális tényeit juttatják kifejezésre. Ez az elgondolás a filozófus szerint a nyelvnek számos egyéb lehetséges funkciójára való tekintettel alapjaiban véve elhibázott.⁵ A nyelv használat-elmélete szerint egy nyelvben a szavak jelentését nem a tárgy határozza meg, amelyet jelölnek, hanem az, ahogyan használjuk őket. Ezt explicit formában a *Vizsgálódások* 43. megjegyzése mondja ki. Már itt érdemes felfigyelni a megszorításra: „az esetek nagy részében – ha nem is minden esetben – [...] egy szó jelentése – használata a nyelvben”. A használat-elmélet érvényességének korlátozása, melyet a kommentátorok gyakran nem vesznek eléggé komolyan, a későbbi változások egyik előképe. A szabálykövetés elvének leírása körülbelül a 82. pontnál kezdődik és a 209-ig tart, de ehhez a részhez sorolhatjuk még a 242. megjegyzést, amelyben a nyelv segítségével történő sikeres kommunikáció elengedhetetlen kritériuma definícióink megegyezésén túlmenően ítéleteink összhangja is. Ez talán a *Vizsgálódások* egyik legnehezebben befogadható és leggyakrabban vitatott témája. Wittgenstein a megértés lehetőség-feltételeinek elemzése során jut arra a következtetésre, hogy a nyelvjátékainkban realizálódó szabályok eleve rögzítik, hogy milyen megnyilvánulások számíthatnak egyáltalán megértésre. A szabályok vezetnek bennünket, mi pedig vakon követjük őket, mintha a cselekvő és gondolkodó individuum a nyelvi inger–válasz kapcsolatok passzív szubjektumaként feloldódna a szabályok alkalmazásában, „lefuttatásában”.⁶

A privátnyelv abszurdítását hangsúlyozó argumentumok – a 243.-tól a 304. megjegyzésig – szorosan kapcsolódnak az előző gondolatkörhöz. Az érzetek, mint például az éhség vagy a fájdalom, egy bizonyos értelemben privátak, nevezetesen abban, hogy mindenki csak a saját „példányait” képes fenomenológiai tudatossággal átélni. A privátnyelv koncepciója nagy vonalakban a következőképpen vázolható: sohasem kételkedhetek értelmesen abban, hogy éppen érzek-e fájdalmat, hiszen a jelenség természetéből adódóan ilyen helyzetben örültség a saját magam számára verifikáció igényével fellépni. Mások fájdalmaival kapcsolatban viszont egyenesen logikai képtelenséget jelentene igazolást megkövetelni, és kategória-hiba azt gondolni: ahhoz, hogy tudomásra jussanak, éreznem is kell őket. A privátnyelvnek az adhat alapot, hogy szavaink

5 A reprezentációs nyelvfelfogás *Vizsgálódások*beli recepciójának felvázolásához a *Filozófia* kézikönyvre támaszkodtam. (Ambrus Gergely, „A késői Wittgenstein és a *Filozófiai vizsgálódások*”, 1086-87. o.)

6 Neumer idézi Nyíri Kristóf összefoglalását a „szabálykövetés kontra szubjektum” problémájáról a késői Wittgensteinnél (*A lélek aspektusai*, 39. o., 11. lábjegyzet) és Darab Tamást, aki az MS 124-ben a szabálykövetéssel kapcsolatos „*Ablauf*” (lefolrás, kimenetel), illetve „*ablaufen*” (lejár, elmúlik) szavakat egy számítógépes program lefuttatásával állítja párhuzamba (ugyanott 38. o., 9. lábjegyzet).

jelentését bizonyos esetekben hajlamosak vagyunk visszavezetni privát intencionális tartalmainkra, mintha gondolatban rájuk mutatnánk. A kérdés az, hogy elképzelhető-e egyáltalán olyan nyelv, amelynek szavai arra vonatkoznak, amiről csak a beszélő tudhat. Ennek tisztázásához Wittgenstein a természetes nyelvek és a *per definitionem* privát érzetek összeférhetetlenségére támaszkodik. Gondolatkísérletek⁷ segítségével érvel a mellett, hogy amikor megfelelően használjuk a nyelvet, privát mentális élményeinket már eleve interszjektív keretek között artikuláljuk. A szavaink mögött megbúvó érzetek kifejezésének tárgy és megjelölés mintájára konstruált grammatikájából a tárgy mint irreleváns kiesik. Ez az egyszerűsítés nincs befolyással a nyelvhasználatra, hiszen az érzetek maguk nem szerepelhetnek nyelvjátékainkban, csak az azokat helyettesítő – nem egyedül a beszélő számára érthető – szavak. „A paradoxon csak akkor tűnik el, ha radikálisan szakítunk azzal az eszmével, hogy a nyelv mindig egyetlen módon funkcionál, s hogy mindig ugyanarra a célra szolgál: gondolatokat közvetít – szóljanak ezek a gondolatok házokról, fájdalmakról, jóról és rosszról, vagy bármiről.”⁸ Aki tehát privátnak véli a nyelvet, helytelenül alkalmazza azt, mégis képesek lehetünk megérteni, ami arra utal, hogy a beszélő feltett szándéka ellenére sem képes valójában privát nyelvet létrehozni.

Az aspektusváltás (*Aspektwechsel*) és az aspektuslátás (*Aspektsehen*) terminusokat Wittgenstein 1946 után vezeti be (MS 132, MS 137). Felbukkanásuk nem meglepő, hiszen „így és másképpen látás”-t már a *Vizsgálódások* első részének 74. pontja is említett. Szemléltetésükhöz a *Vizsgálódások* második részének XI. szakaszába Jastrow *Fact and Fable in Psychology* című könyvéből átvett rajz tűnik a legkézenfekvőbbnek.⁹ Az alaklélektan ismert nyúl-kacsa ábrájáról van szó, mely jobb oldalról nyúl-, bal oldalról kacsafejre emlékeztet. Hol az egyiket, hol pedig a másikat vesszük rajta észre, miközben a rajz empirikus tulajdonságai természetesen nem változnak meg. Amikor egy néző szemében a nyúl-aspektus egyszer csak átmegy kacsaspektusba, vagy éppen fordítva, akkor az aspektusváltás élményében részesül.¹⁰ Ilyenkor juthat a különböző aspektusok tudatára, melyeket ezután egy bizonyos értelemben képes látni, azaz fele részben vizuális élményként, fele részben gondolkodásként felfogni. A különböző aspektusok megélésének – vagyis új „intern relációk” felfedezésének¹¹ –, és az aspektusváltásnak a leírása valójában „a primer látásról való tudásunkat mélyíti el”¹² (MS 137). E nevelés, tanulás útján elsajátítható képesség szoros összefüggésben áll a másikkal mint másik személynek, illetve a másikkal

7 *Filozófiai vizsgálódások*, 258-271. (139-143. o.) és 293. (150. o.)

8 I.m., 304. (153. o.)

9 *Filozófiai vizsgálódások*, 283. o.; *A lélek aspektusai*, 69. o.

10 Az *Értekezés*ben a kortárs pszichológia kritikája után az aspektusváltással rokon jelenség kerül szóba (5.5423).

11 Az utóbbi gondolat MS 130-ban és több más kéziratban is szerepel.

12 *A lélek aspektusai*, 74. o.

mint másik életformának, kultúrának a megértésével. A kéz- és gépiratok aspektus- vagy alakvakságnak (illetve a másodlagos jelentéssel és a jelentéseménnyel összefüggésben jelentésvakságnak) nevezik, ha például valaki nem látja, „ahogyan ugyanazon a képen az aspektusok változnak, egymásba átugranak, váltakoznak, az egyik a másikba vált át”,¹³ miközben képes előbb egy bizonyos aspektusra figyelni, aztán egy későbbi időpontban egy másikat pillantani meg, mintha két különböző képpel lenne dolga.¹⁴

A másodlagos jelentésről szóló fejtegetések (MS 137, MS 138) megkülönböztetik egy szó „primer” és „szekunder” jelentését. A szavak magyarázata az átvitt értelemben történő használat vagy a metaforával szemben másodlagos jelentésben is a primer jelentés magyarázata, tehát a szekunder jelentés nem új vagy másik jelentés, hanem csupán „másik alkalmazás” (MS 144). „Vajon amikor megkérdezzük”, foglalja össze Neumer, „mire hajlunk inkább: arra, hogy a szerdát nevezzük »kövér«-nek és a keddet »sovány«-nak, vagy éppen fordítva, akkor a »kövér« és a »sovány« szónak különbözik [...] a jelentése a megszokottól[?]”¹⁵ Wittgenstein szerint csupán a használatuk más. „Korábban is beszél a nyelvhasználat kapcsán érzésekről, élményekről, vagy hogy vajon létezik-e egy-egy szóhoz specifikusan hozzákapcsolható érzés (például »ha-ézés«) – hiszen épp az egyik botránykő a szemében az a feltételezés, hogy a nyelvhasználatot kísérő érzéseknek a nyelvhasználat sikeressége szempontjából jelentősége volna.”¹⁶ A szótári jelentésre nézve tehát a jelentésemény tökéletesen lényegtelen. Szavaink különös atmoszférája, mellyel a jelentésemény felruhazza őket, például a műértő zenehallgatás metaforájával érzékeltethető: Egy aspektus- vagy jelentésvak egy dallam gyakorlása közben gond nélkül megérti, hogy „halkabban”, „hangosabban”, „lassabban” stb., de nem tudja követni a „Játszd úgy, mintha ez volna a válasz” utasítást, nem képes érzékelni bizonyos zenei és költészeti hatásokat (MS 131). Az aspektusváltás és a másodlagos jelentés kapcsán van értelme egy „szó megélésének játékaról” beszélni (MS 144), így előtérbe kerül a jelentésemény fogalma.

Az aspektusváltás és az aspektuslátás feszültséget visz a szabálykövetés és a privátnyelvkritika koncepciójába, mert olyan spontán eseteket fed fel, melyek interpretációjában meghatározóak a privát jelentésemények. A másodlagos jelentésben előforduló kifejezésekre a nyelv használat-elmélete sem érvényes. A tisztázás pedig azt mutatja, hogy makacs filozófiai problémával állunk szemben, hiszen – a *Vizsgálódások* 123. pontjának szavaival élve – „nem ismerjük ki magunkat”. A standard rendszerrel szemben fellépő anomália eltüntetéséhez korántsem biztos, hogy elképzelhető kielégítő magyarázat. „Wittgenstein [...] közismert [...] válasza a [felmerülő kérdésekre] [...] rendkívül egyszerű és megsemmisítő: semmi olyasmi nem lehet érdekes számunkra,

13 I.m., 72. o.

14 Pl. MS 131, MS 138, MS 144, TS 229.

15 *A lélek aspektusai*, 67. o.

16 I.m., 17. o.

ami szavaink mögött van, ami szavainkat pusztán kíséri. Az ilyesfajta élmények legfeljebb ha a pszichológust érdekelhetik, a jelentést magát azonban nem magyarázhatják, illetve befolyásolhatják. Ha valakinek vannak is a jelentést kísérő vagy azt létrehozó, okozó élményei, ezeknek legfeljebb az ő számára lehet jelentőségük, már csak azért is, mert kapcsolatuk a jelentéssel csupán kauzális, extern, azaz véletlenszerű. Az ilyen élmények elmaradása tehát nem akadályozhatja meg a jelekkel való operálást – teszem azt, a számolást – magát. Ugyanez az élményem kísérhetne más szót is, valaki másnál pedig az adott szó akár más élményekkel is együtt járhatna. Így a mi szemünkben az illetőt nem ezek az érzések jogosítják fel arra, hogy épp ezt a szót használja, hanem a megfelelő körülmények.¹⁷ Ha azonban a jelentésélmény mindig elhanyagolható lenne a jelentés magyarázatánál, akkor az aspektus- vagy jelentésvak a többiekhez képest végiggondolva tulajdonképpen semmit sem veszítene. A zavarba ejtő hermeneutikai szituáció árnyalásához Neumer Rudolf Hallert idézi, aki egyik 1986-ban megjelent tanulmányában a következő megjegyzést teszi: Wittgenstein „maga még élete végén sem volt biztos benne, hogy az élmények mikor játszanak egyáltalán szerepet, mikor elhanyagolható, s mikor semmilyen szerepet.”¹⁸

A kötet talán legérdekesebb része a „Benső, külső, kontextus” című IV. fejezet. Az első két fogalom értelmét a hagyomány szinte minden további nélkül a lélekkel és a testtel azonosítja. Az előbbi szempontjából a külsővel való kapcsolat és a közölhetőség határai lesznek fontosak. „A *Filozófiai vizsgálódások* Wittgensteinje, úgy tűnik, ezt a dilemmát feloldotta: a lélek, a benső nem kimondhatatlan. Ilyen állítás sem arra hivatkozva nem tehető, hogy a benső fogalma szerint nem nyilvánulhat meg a külsőben, sem pedig arra nem, hogy a benső egyedisége akadályozza meg, hogy megnyilvánuljon. Az első típusú állításnak nincsen helye egy olyan filozófiában, amely már a kezdetektől fogva azt állította: »minden egy szinten van« (MS 106: 163, TS 208: 41, TS 209: 122, TS 213: 750), és ebben az értelemben minden a felszínen van, és semmi sem rejtekezik a mélyben.”¹⁹ A késői Wittgenstein nem feltételez „ugyan párhuzamot [...] a lélek és a külső megnyilvánulásai között, ám az előbbit mégis az utóbbiakból, illetve a tágabb értelemben vett kontextusból vél[i] kihámozhatónak.”²⁰ Neumer miután felidézi a megértés kontextuális, „elsőre meglehetősen új keletű” elméletének XVIII. századi gyökereit, Wittgenstein külső és benső viszonyára vonatkozó elképzeléseit Herder és Humboldt klasszikus, modellértékű megfogalmazásaival hasonlítja össze.²¹ Megközelítését nem a hatástörténet, hanem a lélek megérthetőségének kérdésére adott válaszok összevetése és értékelése teszi adekváttá. Herder és Humboldt, Wittgenstein eredeti kiindulópontjával

17 I.m., 67-68. o.

18 I.m., 67. o., 3. lábjegyzete.

19 I.m., 128. o.

20 I.m., 122. o.

21 I.m., 123. o.

szemben, egyetérténeék abban, hogy a benső egy bizonyos ponton túl megismerhetetlen világ, melyre a nyelvnek nincsenek kifejezései sem. A benső állapotok lényeges megfigyelhető következményeiről szólva – például hogy milyen viselkedés várható attól, aki örül – azonban maga Wittgenstein is utal arra, hogy a benső folyamatait „nem lehet [...] úgy leírni, mint azokat a relációkat, amelyek valamely fizikai tárgy állapotának ismertetőjei”²² (MS 174). A bensőt kiszámíthatatlansága számúzi a felszínről, visszakacsint a két párhuzamos, egymásra nem redukálható szféra ködképe.

„Miben hiszek, ha hiszek az emberben lakozó lélekben? Miben hiszek, ha azt hiszem, hogy ez az anyag két gyűrűs szénatomot tartalmaz?”²³ A specifikusan emberi, finom árnyalatokban gazdag, előreláthatatlan viselkedésért a mechanikustól elkülönülő, organikus szabálykövetés a felelős. Wittgenstein szerint az is szabályszerű, hogy az „embernek lelke van” (MS 169), mert hiányában csupán mozgó automatáról beszélhetnének (MS 173). A lelkes–gépics ellentéppár bevezetése feltehetően nem tudatosan emlékeztet Descartes második elmétkedésének hasonló distinkciójára. A benső a külsőben meg nem mutatkozó maradékának megengedése viszont meglepő módon, csökkentve szokásos szembeállításuk megalapozottságát, tartalmilag is közelebb viszi egymáshoz elképzeléseiket. „Az elme antikarteziánus filozófiája” – a Wittgenstein-kutatás egyik konszenzusos pontja az 1950-60-as években – az utolsó időszakra nézve nem tartható fenn.²⁴ Az eddigiek mérlegelése után elvben módunk nyílik a standard fogalmi hálónál bonyolultabb és összetettebb Wittgenstein-képet kialakítani. Ehhez *A lélek aspektusai* nem csak a hagyatékból közölt forrásszövegek, hanem a világos és színvonalas elemzések miatt is rendkívül hasznos.

Felhasznált irodalom

- Boros Gábor (szerk.): *Filozófia*. Akadémiai Kézikönyvek, Akadémiai Kiadó, 2007.
- Neumer Katalin: *A lélek aspektusai*. Gondolat Kiadó, 2006.
- Nyíri J. Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
- Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. (ford. Márkus György), Akadémiai Kiadó, 1989.
- Wittgenstein: *Filozófiai Vizsgálódások*. (ford. Neumer Katalin), Atlantisz Kiadó, 1998.

22 I.m., 137. o.

23 *Filozófiai vizsgálódások*, 187. o.

24 *A lélek aspektusai*, 15. o.